

Unele considerații asupra fenomenului analogiei la romani

de

VIORICA POPA

1. Discuția asupra principiilor care domină în limbă a fost inițiată de gramaticii greci, dar a fost continuată și la Roma. În lupta pentru absorbirea și asimilarea unui trecut atât de glorios ca cel grecesc, latinii își dau seama, se pare, după cum remarcă și H. Mihăescu (1940: 1), că „limba reprezintă pentru ei cea mai bună moștenire lăsată de strămoși și cea mai autentică mândrie națională, care poate fi pusă cu destulă demnitate alături de creațiile geniale ale adversarului”. Opiniile gramaticilor sînt atât de echivoce și nelămurite, încît examinarea faptelor lingvistice prezentate de aceștia rămîne problematică. Cercetările se referă, în special, la latina literară din perioada Republicii și așa-numita epocă a lui August: ei nu acordă atenție latinei populare¹, pentru că, după cum arată ei înșiși, aceasta era plină de „greșeli”, „barbarisme și solocisme”. Din fericire, știința a evoluat și studiul istoriei limbii latine este reprezentat „pe de o parte, de nivelul colocvial-popular, cu o evoluție coerentă prin constanța parametrilor, și, pe de altă parte, de nivelul cult, normat gramatical, care reprezintă o revenire conservatoare față de stadiul arhaic atestat epigrafic, păstrată prin autoritate filologică — în sensul cel mai larg al termenului — și care a cedat lent în faza tîrzie a latinei, cînd s-a produs reîntîlnirea cu nivelul colocvial-popular” (Costa 2003: 25).

Notă: Cercetătorul limbii latine trebuie să prevadă și faptul că, deși există suficiente monumente literare în acest domeniu, totuși ele reprezintă doar o mică parte din vasta literatură a Romei antice. O parte însemnată din lucrările marilor scriitori s-au pierdut, doar în cazuri excepționale (de exemplu, la Vergiliu, Horațiu) dispunem, se pare, de întreaga operă. Această situație, prin urmare, nu ne permite să elucidăm în totalitate problema istoriei limbii. Este imposibil practic să observăm fenomenul îmbogățirii vocabularului, dispariția arhaismelor etc., dat fiind că situația se prezintă diferit de la autor la autor. Cu toate acestea limba latină se bucură de un statut aparte: sînt cunoscute dicționarele *Thesaurus linguae Latinae*, *Corpus glossariorum latinorum*, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, care înregistrează aproape toate contextele în care apare cuvîntul în monumentele literare ale Romei antice.

2. Într-o epocă plină de controverse și incertitudini lingvistice, teoriile gramaticale și gustul pentru chestiunile de limbă cunosc la Roma o eflorescență și o răspîndire nemaîntîlnite pînă atunci și după aceea, iar, la aceste discuții, participă cele mai de seamă personalități ale politicii romane. C. Iulius Caesar, M. Tullius Cicero, M. Terentius Varro sînt doar cîteva nume celebre. Spiritul polemic din scrierile lor demonstrează că lucrările, în acest gen, au fost mai numeroase, iar discuțiile aprinse au contribuit la desăvîrșirea limbii latine artistice. Caesar ar fi fost analogist, iar Cicero — anomalist, deși atât în punctele lor de vedere asupra faptelor de limbă, cît și în cele de analiză a operelor lor vom găsi o posibilă conciliere. Varro se pare că, perfect conștient de diferența fundamentală

¹ Noțiunea de *latină populară* sau *vulgară* este foarte controversată. Vezi, de exemplu, Mihăescu 1960: 48-51.

existentă între cele două direcții, obiectele lor nefiind de același ordin, prevedea această posibilă conciliere. De aceea, a consacrat în *De lingua latina* câte un capitol fiecărei teorii, mai puțin pentru expunerea celor două puncte de vedere, cât pentru obiecțiile ce se pot formula împotriva ambelor. Și după ce arată insuficiența fiecărei teorii, Varro expune cazurile în care se aplică anomalia și cele în care se aplică analogia.

Trebuie, de asemenea, de menționat că aceste fenomene lingvistice rămân pînă la Quintilian cele mai de seamă călăuze în lupta pentru realizarea unei latinități cât mai desăvîrșite și autentice.

Caesar era analogist prin temperament și educație. Înclinarea firească pare să fi căpătat un imbold decisiv încă din tinerețe, la școala lui Antonius Ghipho, pe care Quintilian ni-l prezintă ca pe un convins nivelator de forme. În timpul unei călătorii peste Alpi, la întoarcerea din Galia Cisalpină, în anul 54, compune o lucrare în două cărți, intitulată *De analogia* și dedicată lui Cicero: „Pe cînd își alcătua cele două cărți *despre analogie*, Caesar sconta desigur pe impresia ce avea s-o stîrnească un general de armată care, potrivit spuselor lui Fronton, «se îndeletnicea cu formarea de cuvinte în vreme ce săgețile brăzdau văzduhul și căuta legile vorbirii în sunetul goarnelor și al trâmbițelor». Știa cît de multe foloase poate trage faima sa de pe urma acelor contraste și cît de mari vor fi surpriza și admirația la Roma, cînd se va vedea de la ce mare depărtare vine un tratat de gramatică însoțit de vestea unei noi cuceriri” (Boissier 1977: 226). Mai mult: „C. Caesar de Analogia libros edidit, sciens sine ea, neque ad philosophiam, in qua peritissimus erat, neque ad eloquentiam, in qua potentissimus, posse quempiam pervenire. Ex. Ioan Sarester, Metal. lib. I, c. 21, p. 777” (Caesar 1822: 19)¹.

H. Mihăescu (1940: 154-155) arată că această lucrare pornește „din nevoi bine simțite și vine să răspundă unor necesități imperioase și unui interes public din ce în ce mai mare pentru problemele de limbă [...]. În haosul de forme, de pronunții și terminații, care sporește în jurul său, datorită populației atît de împetrițate a Romei din acel timp, Caesar vrea să stabilească un punct de vedere rațional, să îndrepte uzul plin de greșeli (consuetudinem vitiosam et corruptam) printr-un uz ordonat și neviciat (pura et incorrupta consuetudine) și să găsească un fir conducător, stăvilind orice abatere cu ajutorul rațiunii și al paradigmatelor”.

Faptele lingvistice pe care le aduce în discuție Caesar sînt explicabile odată ce el însuși mărturisește: „mihi placet latinam rationem sequi, quousque patitur decor” (Caesar 1822: 21)³. Autor cu greutate în domeniul limbii latine, Caesar recomandă „ut tanquam scopulum, sic fugias inauditum atque insolens verbum” (*ibidem*, p. 20)⁴. Adept sincer și consecvent al principiului analogic, autorul cărților *De analogia* vrea regularitate și își pune în gînd să încadreze totul în anumite paradigme, să așeze cuvintele în unități precise și ascultătoare, întocmai ca niște soldați pe cîmpul de luptă. Încercînd să realizeze tezele analogiștilor, Caesar propunea forme analogice noi, chiar împotriva uzului, și adăuga explicații lămuritoare, bazate pe puncte de vedere teoretice și generale.

¹ „C. Ceasar a publicat cărțile despre analogie, cu bună știință fără ele, fără filozofie, în care era foarte priceput, și fără elocință, în care era foarte capabil, pentru că putea ajunge la orice”.

³ „[...] mie îmi place să urmăresc raționamentul latin (adică analogia – n. n.) pînă cînd farmecul îngăduie”.

⁴ „[...] să te ferești ca de o stîncă de cuvîntul nemaiauzit și neobișnuit”.

O altă direcție manifestată în istoria spiritului roman în privința limbajului a fost reprezentată de anomaliști. M. Tullius Cicero, cel mai fidel adept al anomaliei, prezintă reflecțiile sale gramaticale, în special, în lucrarea *Oratorul*. El se lasă condus, în alegerea cuvintelor, de ureche, de simțul său artistic și refuză toate construcțiile mecaniciste importate din afară. El se ridică împotriva celor ce corijează uzul (*consuetudo*) numai de dragul simetriei și al schemelor (îi are în vedere pe Caesar și pe Sisenna). În unul din capitolele *Oratorul*-ui, Cicero menționa: „Știu ce pretind regulile analogiei, dar uneori vorbesc așa cum permite uzul, spunînd fie *pro deum*, fie *pro deorum*, alteori așa cum mă obligă el, zicînd *trium virum*, nu *virorum* și *sestertium*, *nummum*, nu *sestertiorum*, *nummorum*, fiindcă la aceste cuvinte uzul nu variază (Cicero 1972: II, 365). În felul acesta, după propria-i mărturisire, el se va supune „bucuros uzului, care vrea să fie pe placul urechii” și va spune *nosse* și *indicasse*, și nu *novisse* și *indicavisse*, forme admise de analogiști.

Prin urmare, cei doi scriitori se deosebesc mult unul de altul, deși sînt cu o educație asemănătoare și cu rîvnă aproape la fel de puternică pentru cultură și literatură. Pentru Caesar, limba poate fi un scop în sine, pentru Cicero, ea este un mijloc întru realizarea unei opere de artă sau a unei înțelegeri depline. De aceea lupta dintre analogiști și anomaliști, care este la Roma mai vizibilă decît oriunde, ni se pare justificabilă într-o perioadă de dezbateri aprinse, întrucît și însuși Cicero remarcă: „... din aceleași căi de argumentare poți scoate dovezi în două direcții: pro și contra. Dar la un argument trebuie să te opui sau criticînd cele ce se aduc în sprijin sau arătînd, că din premise nu reiese ceea ce vrea adversarul, că nu se vede consecvența, sau de nu poți pe această cale, trebuie să aduci în contra un argument mai serios sau tot așa de serios” (Cicero 1925: 188).

3. Teoretician al limbajului, Marcus Terentius Varro, va prezenta cu cea mai mare claritate controversa dintre analogiști și anomaliști în cărțile VIII-X din tratatul *De lingua latina*, ce constituie prima triadă închinată morfologiei. Vom insista asupra acestor cărți, dat fiind faptul că, după părerea noastră, ele oferă importante informații privind fenomenul analogiei și locul acesteia în știința limbii, cu atît mai mult cu cît, se pare, pînă la acest tratat nu dispunem de lucrări care ar fi consemnat aceste fapte: „de prioribus primus, erit hic, quae contra similitudinem declinationum dicantur, secundus, quae contra dissimilitudinem, tertius de similitudinum forma” (Varro 1910: 131, VIII, 9)⁵.

Dezbaterile dintre analogiști și anomaliști, sintetizate de Varro, deși nu sînt de fiecare dată explicite, vizează fapte de limbă diverse:

Anomaliștii

1. Dacă există analogia, ea este în multe cuvinte o asemănare a lexemelor. Ca urmare, anomalia există în mai multe, de aceea analogia nu trebuie să fie căutată în limbă. Dacă există în vorbire, există sau în toate părțile ei sau în ceva ce este mai puțin important; dacă nu există, nu este nici în toate părțile, nici în ceva ce este mai puțin important. De exemplu, a fi *alb* pentru un etiopian, nu este suficient, fiindcă el are dinții albi. Așadar, aici analogie nu este.

Analogiștii

1. Dacă nu există asemănare în majoritatea părților de vorbire, nu există nici analogia? Ei (anomaliștii) zic în două moduri fără judecată: mai întîi, fiindcă analogia afectează

⁵ „Această carte (adică a VIII-a – n. n.) să fie prima dintre cele dinainte, în care să se vorbească împotriva asemănării flexiunii, a doua (adică a IX-a – n. n.) în care să se vorbească despre asemănare în cadrul flexiunii și în a treia (adică a X-a – n. n.) despre forma asemănării”.

majoritatea părților limbii, apoi chiar dacă ea nu afectează o parte mai mică, oricum asemănarea există, în caz contrar, e ca și cum nu avem încălțăminte, pentru că încălțăminte nu ne acoperă majoritatea părților corpului.

Anomaliștii

2. Dacă analogia este cea care trebuie să fie urmărită, nu e nevoie de norme: noi ne conformăm după obicei, obiceiul ne urmărește pe noi (*ibidem*, p. 133, VIII, 17).

De fapt, formele asemănătoare în procesul declinării pot fi asemănătoare, dar pot deveni și diferite: de exemplu, *bonum*(bun), *malum* (rău) → *bono*, *malo*; dar *lupus* (lup) și *lepus* (iepure) → *lupo*, *lepori*. Mai mult: formele diferite în procesul declinării pot fi diferite, dar pot deveni și asemănătoare: de exemplu, *Priamus* (n. pr.), *Paris* (n. pr.) → *Priamo*, *Pari*; dar *Jupiter* (n. pr.) și *ovis* (oaie) → *Jovi*, *ovi*. Cu siguranță, unele forme diferite sînt mai analogice. În limbă există mai multe forme diferite. Ca urmare, anomaliile trebuie să fie căutate în limbă.

Analogiștii

2. Analogia trebuie să fie urmărită de noi și trebuie să fie cinstită atît de cel care numește cuvintele după obicei, cît și de ceilalți: dacă un cuvînt nu este numit după uz, noi căutăm să-l modelăm în mod asemănător; aceste lucruri se întîmplă fără voința noastră și totuși trebuie să cercetăm formele. Formele asemănătoare se declină în mod asemănător și deci sînt analogice. Prin urmare, analogia trebuie căutată doar în formele asemănătoare. Cît privește faptul că analogia este mai mult sau mai puțin folosită în limbă aceasta nu e o problemă: „analogia nu trebuie căutată întotdeauna în limbă” (*ibidem*, p. 151, IX, 17).

Anomaliștii

3. Nu este analogie în categoria genului: Tu să vezi perspicace fiecare din părțile care sînt distinse, pentru că nicăieri nu există analogii mai accesibile, pe care trebuie să le urmărim. Desigur, trebuie să existe cîte trei forme: de exemplu, *humanus* (m.), *humana* (f.), *humanum* (n.), dar există și cuvinte cu două forme, ca *cervus*, *cerva*, și cu o singură formă, de exemplu, *aper*.

Analogiștii

3. Categoria genului: negînd întreaga natură a lucrurilor (de a fi sau masculine, sau feminine, sau neutre), ei (anomaliștii) afirmă că ar trebui să fie făcute forme ale cuvîntului pentru toate trei genuri (făc referire la adjective, după cum se observă), dar se întrebă: de ce în multe cazuri unele lucruri sînt desemnate prin două forme, altele prin una singură. Răspunsul e următorul: principiul necesității explică încălcarea simetriei: e necesar să se deosebească *equus* (cal) de *equa* (iapă), dar nu *corvus* (corb) de *corva*. Oamenii au introdus genul la numele de animale pe măsură ce le-au domesticit și s-au folosit de ele: „itaque quaedam aliter olim ac nunc: nam et tum omnes mares et feminae dicebantur *columbae*, quod non erant in eo usu domestico quo nunc, <nunc> contra, propter domesticos usus quod internovimus, appellatur mas *columbus*, femina *columba*” (*ibidem*, p. 159, IX, 38)⁶. Natura cuvîntului s-a schimbat odată cu cele trei genuri, aceasta a fost distins și de uz, numai atunci se vede bine că este *doctus* (m.), *docta* (f.), *doctum* (n.): deci „quocumque progressa est natura cum usu vocabuli, similiter proportione propagata est analogia” (*ibidem*)⁷.

⁶ „Anumite cuvinte au fost altminteri, odinioară și acum, atunci toți porumbeii și de parte bărbătească și de parte femeiască erau numiți *columbae*, fiindcă nu erau în folosință de casă, dar care acum, dimpotrivă, din cauza întrebuițării casnice, pe care noi am recunoscut-o, cel de parte bărbătească este numit *columbus*, iar cea de parte femeiască *columba*”.

⁷ „[...] oriunde a progresat natura cu uzul, a fost perpetuată și analogia prin proporție”.

Anomaliștii

4. În ce privește categoria numărului, la fel, fiecare cuvânt trebuie să aibă câte două forme: pentru singular și pentru plural. Dar sînt multe cuvinte numai cu forma de singular (de exemplu, *cicer*, *siser*) și sînt multe cu forma numai la plural (de exemplu, *salinae*, *balneae*⁸.

Analogiștii

4. Categoria numărului: „qui autem eas reprehendunt, quod alia vocabula singularia sint solum, ut *cicer*, alia multitudinis solum, ut *scalae*, cum debuerint omnia esse duplicia, ut *equus*, *equi*, analogiae fundamentum esse obliviscuntur naturam et usum” (*ibidem*, p. 161, IX, 39)⁹. Este la numărul singular, fiindcă prin legea naturii, el indică unul, de exemplu, *equus*, sau fiindcă într-un fel a fost constituit pentru o singură întrebare, de exemplu, *bigae* (car cu doi boi).

De asemenea, ei critică analogiile, pentru că s-ar fi spus la numărul plural numele *publicae balneae*, nu *balnea*. Dimpotrivă, de ce simplii cetățeni să spună unum *balneum*, dar să nu zică *balnea*. Lor (anomaliștilor) li se poate răspunde că nu trebuie să fie criticat fenomenul analogiei, *scalae* și *aquae calde*, și cele mai multe de acest fel împreună cu pretextul în care se folosesc ar fi numite prin substantive la numărul plural, pentru că numărul singular al acestora nu ar fi ajuns în uz. Același lucru se întâmplă cînd lucrurile sînt contrare. După cum nota și C. I. Caesar: „*harenae* (nisipuri) se zice în mod greșit, fiindcă *harena* n-are formă de plural, așa cum nici *caelum* (cer) și *triticum* (grîu); că din contra *quadrigae*, chiar dacă arată un singur car la care sînt înhămați patru cai, trebuie întrebuitat totdeauna la plural, ca *arma*, *moenia*, *comitia* și *inimicitia*” (apud Gellius 1965: 481, XIX, VIII)¹⁰.

Anomaliștii

5. Și între cazuri nu există analogii: în primul rînd, dacă între acestea ar fi analogie, toate numele și pronumele ar trebui să posedă tot atîtea cazuri; or unele nume au numai un nom.), *praedii* (c. gen.), *praedio* (c. nom.), altele — patru, de exemplu, *mel* (c. nom.), *mellis* (c. gen.), *melli* (c. dat.), *melle* (c. abl.), altele — cinci, de exemplu, *quintus* (c. nom.), *quinti* (c. gen.), *quinto* (c. dat.), *quintum* (c. ac.), *quinte* (c. abl.); celelalte — șase, de exemplu *unus* (c. nom.), *unius* (c. gen.), *uni* (c. dat.), *unum* (c. ac.), *une* (c. voc.), *uno* (c. abl.); în al doilea rînd, pentru că, bunăoară, cuvintele străine se pot declina sau păstra formele cazurilor din limba care provin (anomaliștii se referă la numele proprii grecești).

⁸ Aserțiunea poate fi susținută și de exemplele oferite de *Appendix Probi*: „Nume de genul masculin pluralia tantum: *inferi*, *circenses*, *cracli*, *Carpī*, *manes*, *cancelli*, *Arpī*, *Quiritesī*. [...] Substantive feminine pluralia tantum: *scalae*, *indutiae*, *mappae*, *Kalendae*, *caerimoniae*, *Nonae*, *minae*, *balneae*, *Thebae*, *Fesulae*, *Athenae*, *Carales*, *scopae*, *praestigiae*, *Idus*, *tenebrae*, *divitiae*, *thermae*, *Alpes*, *Mycenae*, *Cumae*, *lutinae*, *nares*. [...] Substantive de genul neutru pluralia tantum: *arma*, *bucolica*, *moenia*, *mapalia*, *sabbata*, *missa*, *castra*, *georgica*, *magalia*, *lustra*, *exta*, *serta*, *talaria*, *Pergania*, *theatra*, *venabula*, *cunabula*, *verbara*, *saturnalia*” (apud Keil 1857: IV, 1, 196).

⁹ „Cei care însă reproșează că unele cuvinte ar avea numai singular, de exemplu, *cicer* (năut), altele numai plural, de exemplu, *scalae* (scară), pe cînd ar trebui toate cuvintele să aibă forme duble, de exemplu, *equus* (cal), *equi* (cai), uită că natura și uzul sînt fundamentul analogiei)”.

¹⁰ După ce arată că *caelum*, *triticum*, *harena* n-au plural, Caesar se întreabă totuși: „Oare crezi că natura acestor lucruri a impus să zicem *terra* și *terrae*, *urbs* și *urbes*, *imperium* și *imperia* și să nu putem întrebuița *quadrigae* la singular și nici *harena* la plural?” (apud Gellius 1965: 481, XIX, VIII, 8). Fronto motivează afirmația lui Caesar astfel: *Quadrigae* deși nu arată mai multe care, ci unul, exprimă totuși ideea la plural, fiindcă sînt înhămați la el patru cai și se zice *quadrigae* ca și cum s-ar zice *quadriugae* și nu trebuie redată ideea de pluralitate sub forma numărului singular. Același este explicația și pentru *harena*, dar invers, căci *harena*, deși e la singular, exprimă totuși ideea de colectivitate a părțicelilor mărunte din care e alcătuit nisipul și e semn de incultură și ignoranță să spunem *harenae*, căci acest cuvînt este fără plural, fiindcă forma de singular exprimă constituția sa naturală colectivă” (*ibidem*) (Desigur, dogmele lui Fronto au fost contrazise de cercetările ulterioare ale uzajului, textele care ne stau astăzi la dispoziție demonstrează acest fapt).

Analogiștii

5. „Quod dicunt casus alia non habere rectos, alia obliquos et ideo non esse analogias, falsum est” (Varro 1910: 164, IX, 46)¹¹. Formele cazuale ale substantivelor pot fi create prin asemănare sau refăcute în cazul când lipsesc, cu condiția ca natura și uzul să permită acest fapt (pentru exemplificare, vezi *ibidem*, p. 163, IX, 42 et 46).

Anomaliștii

6. Analogiștii nu atrag atenția cuvenită formării cuvintelor: dacă cuvintele ar fi analogice, s-ar zice pentru localul în care se vinde, de exemplu, *carnea (caro)* — *carnaria*, *pielea (pelles)* — *pellaria*, *încălțăminte (calceus)* — *calceria*, și nu *laniena* (macelărie), *pellesuina* (pielărie, blănărie), *sutrina* (cizmărie). S-a spus că de la *ovis* (oaie) și *sus, suis* (porc) derivăm *ovile* (staul de oi) și *suile* (coteț de porci), dar nu se zice de la *bous* (bou) — *bovile*, și dacă ar fi asemănătoare *avis* (pasăre) și *ovis* (oaie) de ce atunci să nu zicem la fel de la *avis* — *aviarum* și de la *ovis* — *oviarum*, nici după cum de la *ovis* — *ovile*, nu putem deriva de la *avis* — *avile*?

Analogiștii

6. Cei care zic să derivăm de la *Romulus* — *Roma* și nu *Romula*, nici de la *ovis* — *ovilia*, tot așa de la *bous* — *bovilia*, greșesc că nu există analogii, pentru că nimeni nu poate fi sigur că un cuvânt la cazul nominativ numărul singular este derivat de la un cuvânt la același caz și număr.

Anomaliștii

Concluzia: de aceea nu există analogia.

Analogiștii

Concluzia: ei (anomaliștii) afirmă că în limba latină există anomalia, nimic nu ar putea fi privit la fel, dacă părțile lumii ar fi fiecare cu natura sa: pentru că unele lucruri totuși sînt asemănătoare între ele, altele — diferite.

Argumentele aduse de Varro în sprijinul adoptării unei soluții ce i-ar împăca pe partizanii controverselor sînt menite să ferească pe cititor de o poziție extremistă, pentru că „offensura sit consuetudo communis, quod ut dixi aliud debet praestare populus, aliud e populo singuli homines” (Varro 1910: 173, IX, 65)¹². Mai mult: pornind de la ideea că „[...] acest subiect este foarte primejdios” (*ibidem*, p. 175, X, 2), Varro a intenționat să înlăture incertitudinile cu privire la fenomenul de analogie.

Așadar, prin expunerea celor două puncte de vedere, M. Terentius Varro „vrea să se situeze deasupra disputei. Acceptă anumite elemente aparținînd fiecărei teorii, le refuză pe amîndouă ca principiu unic de explicație. Admite că există cuvinte care, într-un fel sau altul, corespund realității ontologice a obiectului desemnat, dar admite și că peste acest prim strat al limbajului se suprapun alte creații, survenite în decursul timpului, și care sînt opera oamenilor, sensibili, într-un moment sau altul, la necesitatea de a crea un termen nou” (Grimal 1997: 173).

4. O generație mai tîrziu, M. Fabius Quintilian propunea o nouă perspectivă de cunoaștere a limbajului, a vorbirii și, prin urmare, prilejuiește un nou popas într-un nou „mod de a concepe limba”. În studiul său se circumscriu preocupările mai vechi de analiză a limbajului și, mai ales, se perseverează în demersul de a scoate conceptul de analogie din

¹¹ „Greșesc cei ce zic că unele cuvinte nu au cazuri directe, altele cele oblice și de aceea nu există analogii”.

¹² „[...] uzul comun ar putea fi nemulțumit de fiecare (adică și de analogiști și de anomaliști), dat fiind faptul că, după cum am spus, unul trebuie să asigure poporul, altul din popor trebuie să fie la dispoziția fiecărui om”.

cadru în care a fost plasat (adică analogia = proporție, raport în flexiunea cuvintelor). Fără să contrazică reflecțiile predecesorilor privind realitățile lingvistice, Quintilian pornește de la ideea că „limbajul este bazat pe principiu, pe vechime, pe autoritate și pe uz” (Quintilian 1974: I, 71, I, 6, 1)¹³ și analizează cu minuțiozitate analogia sau, după cum notează și însuși autorul, cu „un discernământ subtil”. Semnalăm, în primul rând, terminologia utilizată în definirea conceptului: „Analogia constă în faptul că raportează cazul îndoielnic la unul asemănător, care nu ridică discuții și că dovedește ceea ce e incert prin ceea ce este cert” (*ibidem*, I: 72, I, 6, 4). Autorul insistă asupra situațiilor de utilizare a acestui principiu, așa cum se desprind ele din lucrările mai vechi, în special, din *Legea celor XII Table*, lucrările lui Varro și Cicero, pentru a demonstra că „trebuie să ne sprijinim pe principiul analogiei și chiar să rezistăm timp îndelungat schimbărilor” (*ibidem*, I, 75, I, 6, 20). Dincolo de această semnificativă constatare, care confirmă interesul cercetătorilor pentru un domeniu ce oferea și oferă și astăzi încă un larg câmp de investigație, latinistul face următoarea mențiune: „Să reținem însă că principiul analogiei nu poate fi invocat pentru toate cazurile, deoarece de foarte multe ori este în contradicție cu sine însuși” (*ibidem*, I, 74, I, 6, 12).

În spiritul echilibrului și al obiectivității, M. Fabius Quintilian se oprește asupra unor aspecte importante ale celebrei controversă, punându-se de acord în privința unor chestiuni și negînd vehement altele: „Într-adevăr, cînd oamenii au fost creați, analogia nu a căzut din cer să dea formă vorbirii, ci ea a fost descoperită după ce oamenii au început să vorbească și după ce s-a observat în limbă în ce fel se termină cuvintele. Așadar, ea nu se sprijină pe reguli, ci pe exemple; și nu este o regulă a vorbirii, ci un rezultat al observării ei, astfel încît însuși analogia își are originea în uz. Totuși unii adepți încăpăținați se mențin într-o respectare supărătoare a analogiei, încît preferă să spună *audaciter* nu *audacter*, deși toți oratorii folosesc forma a doua, ori *emicavit*, nu *emicuit*, și *conire*, nu *coire*” (*ibidem*, I, 75, I, 6, 16-17).

O altă problemă controversată analizată de Quintilian vizează relația dintre analogie și similitudine. Ideea conform căreia *similitudo* ar fi un calc lingvistic apare la Varro care, pentru desemnarea termenului grecesc *ἀνάλογια*, propune acest cuvînt.

După o analiză fără precedent a diferitor aspecte pe care le pot oferi similitudinile (Quintilian, 1974: II, 77-80, V, XI, 22-30), autorul *Artei oratorice* „înglobează” analogia și similitudinea în același gen: „Căci «cum este unu față de zece, așa este zece față de o sută» este fără îndoială o similitudine, întocmai ca atunci cînd spui că «un cetățean rău este ca un dușman»” (*ibidem*, II, 81, V, 11, 34). Consecvent principiului că faptele lingvistice cuprind, în fond, mai mult decît arată denumirea lor, M. Fabius Quintilian, prin argumentele susținute de extrase din lucrările personalităților romane, deschide noi perspective de analiză a fenomenului: Analogia este o asemănare? Ce fel de asemănare? etc.

Expunerea lui Aulus Gellius, deși nu este convingătoare, oferă și ea detalii importante privind dicotomia *analogie-anomalie*. Gellius însuși, fiind împreună cu Probus și cu Fronto, de partea anomalistilor, în *Noaptele Atice*, nu pare să prezinte o opoziție teoretică între analogie și anomalie, ci, mai degrabă, scoate în evidență necesitatea de a cunoaște literatura veche.

¹³ Să se compare cu concepția lui M. Terentius Varro, care distinge doar trei părți ale vorbirii, ale limbajului, fapt ce arată că în antichitate nu se făcea distincție între *limbă* și *vorbire*. Această dicotomie este lămurită pentru prima dată de F. de Saussure.

Prin urmare, expunând argumentele ambelor școli, romanii înclină mai mult către o sinteză.

5. Tratatetele de gramatică latină, cunoscute ca *Artis grammaticae* sau *Instituta grammaticae*, evidențiază câteva aspecte importante:

1. denumirea fenomenului la latini;
2. genul proxim și diferențele specifice.

În ceea ce privește denumirea, cărturarii latini arată că, fenomenul numit *ἀναλογία* la greci, „după noi” este o *proporție*¹⁴. Preluând și alte teze de la greci, ei menționează că analogia „spectatur nunc in rebus nunc in rationibus” (Keil 1857: I, 116 și VI, 275)¹⁵.

Mai mult: ei văd în aceasta un raport al declinării numelor. Bunăoară, la Marius Servius Horati găsim: „analogia dicitur *ratio* declinationis nominum inter se omni parti similium (*ibidem*, IV, 435)¹⁶; în *Probi Instituta Artium* (*Principiile artelor*, scrise de Probus): „Analogia est *ratio* recta perseverans per integram declinationis disciplinam” (*ibidem*, IV, 47)¹⁷; în *Ars Consentii* (Manualul lui Consentius) am remarcat că „analogia [...] similium ratione versatur” (*ibidem*, V, 353)¹⁸. Pompeius însă, aprobând ideea că „[...] ori de câte ori vrei să declini numele urmărește analogia”, creează noi termeni pentru ceea ce grecii numeau *analogie*, iar romanii — *proportio*: „Quae est analogia? Comparatio similium” (*ibidem*, V, 197)¹⁹.

Prin urmare, pentru desemnarea termenului grecesc *ἀναλογία* romanii foloseau următoarele denumiri: *proportio*, *ratio*, *similes*, *similitudo*. Ne demonstrează acest lucru lucrarea *De lingua latina* a lui M. Terentius Varro, în care, alături de termenii grecești *logos* (raport), *analogon* (proporțional) și *analogia* (proporție), autorul utilizează și calcurile latine *ratio* (raport), *ratio pro portione* (raport proporțional), *proportio* (proporție) și, de asemenea, *similitudo* (asemănare).

În tratatele de gramatică, constatăm că cercetarea fenomenului de analogie este facilitată de prezentarea unor aspecte care determină sau nu asemănarea dintre cuvinte, altfel zis, se arată în mod cert unde avem a face cu o *analogie propriu-zisă* și unde cu o *falsă analogie*. Primele trăsături evidențiate de romani în vederea stabilirii asemănării între formele cuvintelor au fost preluate tot de la greci. Astfel, Aristophanes, în *Analogia*, vorbește de cinci caracteristici ce determină existența analogiei între cuvinte:

1. să fie de același gen;
2. să fie la același caz;
3. să aparțină aceleiași treceri (adică declinări sau conjugări);
4. să aibă același număr de silabe;
5. să aibă aceleași sunete.

¹⁴ Vezi, de exemplu, tratatele de gramatică ale lui Diomedes, Donatianus, Cleonius (apud Keil).

¹⁵ „[...] trebuie căutată când în lucruri, când în judecări”. Problema raportului dintre limbă și gândire, din cele mai vechi timpuri și pînă în zilele noastre, a reținut atenția atât a lingviștilor, cât și a filozofilor, psihologilor, logicienilor etc. Ideile logico-gramaticale, conform cărora cuvintele și propozițiile oricărei limbi servesc la exprimarea categoriilor logice (noțiuni și judecări) și se subordonează legilor lor caracterizează antichitatea greacă și au fost preluate de romani. În legătură cu istoricul problemei, vezi (Graur 1971: 19-31; Saussure 2004: 159).

¹⁶ „[...] analogia denumește raportul declinării numelor între toate părțile asemănătoare”.

¹⁷ „[...] analogia este un raport regulat, care este perseverent în sistemul complet al declinării”.

¹⁸ „[...] analogia [...] se ocupă de raportul asemănărilor”.

¹⁹ „Ce este analogia? Comparația asemănărilor”.

Aristarchus, discipolul lui Aristophanes, adaugă o trăsătură: cele două cuvinte considerate analogice să fie ambele sau simple, sau compuse.

Gramaticii latini stabilesc șase categorii după care putem constata existența analogiei: „de istis omnibus rebus si unum minus fuerit, iam non stat analogia” (*ibidem*, I, 197)²⁰. Cele șase categorii, după care ar trebui să fie fixată asemănarea dintre nume²¹ sînt: „qualitas, comparatio, genus, numerus, figura, casus”²².

În cele ce urmează, vom prezenta cîteva exemple preluate din gramaticile latine, pentru a face explicită teoria fenomenului de analogie în antichitate. Semnificativ în acest demers este exemplul propus de Pompeius: bunăoară, cuvintele *doctus* (adj. *înțelept*) și *aptus* (adj. *capabil*) se potrivesc în toate părțile, menționează latinistul, de aceea și se declină în mod asemănător. Mecanismul care îl determină pe gramatic să facă această constatare este următorul: „Cărei părți de vorbire aparține cuvîntul *doctus* (înțelept)? Este un adjectiv apelativ și adjectivul *aptus* (capabil) posedă calitatea de apelativ; iată o asemănare. Adjectivul *doctus* are grade de comparație: *doctior* (comp., mai deștept), *doctissimus* (superl., foarte deștept), și adjectivul *aptus* admite comparația: *aptior* (comp., mai capabil), *aptissimus* (superl., foarte capabil): iată o altă asemănare după categoria gramaticală a gradelor de comparație. Genul: forma adjectivului *doctus* este masculin, forma *aptus* la fel și fiecare este mobil: de fapt, acest lucru îl urmărim la gen: și genul și mobilitatea²³: *doctus* (m.), *docta* (f.), *doctum* (n.); *aptus* (m.); *apta* (f.); *aptum* (n.). Ambele adjective sînt la numărul singular: *hic doctus*, *hic aptus*. Au formă simplă: *doctus* — cuvînt simplu, *aptus* — cuvînt simplu. Cazul este nominativ: *hic doctus*, *hic aptus*.

²⁰ „[...] din toate aceste lucruri dacă cel puțin unul lipsește, deja nu este analogie”. Această ipoteză apare și la Caesar: „nisi omnia consentiant inter se, non potest fieri ut nominis similitudo sit” („toate să se potrivească între ele, se poate întîmpla ca asemănarea numelor să existe”).

²¹ După gramaticile latine, cuvintele flexibile se distribuie în două clase mari, cele declinabile, numele (lat. nomen) și cele conjugabile, verbul (lat. verbum); în cadrul numelui se disting: substantivul și adjectivul; locul *pronomelui* este, începînd de la Varro, în același grup. Pentru nume, categoriile gramaticale erau cazul, numărul, genul, gradele de comparație la adjective, persoana la pronume.

²² „[...] categoria (partea de vorbire), comparația, genul, numărul, structura (forma), cazul”. Pentru a arăta că între două nume există o analogie, gramaticile latine propun să se evidențieze și următoarele aspecte:

— desinența cuvintelor să fie asemănătoare: de exemplu, ambele cuvinte să sfîrșească în *-us*;

— felurile penultimelor sunete să fie asemănătoare: de exemplu, să fie sau vocale, sau consoane;

— apoi, după cantitate, sunetele să fie tot asemănătoare; dacă într-un cuvînt sunetul e scurt, în celălalt să fie la fel (apud Pompeius Keil, V, 197).

²³ Pentru limba latină și celelalte limbi indoeuropene, genul era categoria cea mai concretă și dependentă în cel mai înalt grad de semnificația cuvintelor. Una dintre cele mai vechi diferențieri de gen a fost cea de natură lexicală, întrucît ea avea deplină motivare semantică: lui *pater* (tată) i se opunea în mod firesc *mater* (mamă), lui *frater* (frate) i se opunea *soror* (soră) cu aceeași flexiune și lui *ovis* (oaie) — *vervex* (berbec); lui *taurus* (taur) — *vacca* (vacă) cu flexiune diferită. Din punct de vedere istoric, se poate urmări și constata accentuarea treptată a diferențierii femininului de masculin, într-o a doua etapă, cînd cuvîntului, posedînd un gen comun, i se adaugă un determinativ exclusiv, avînd rolul de a indica sexul: *lupus femina* (la Ennius) (lupoaică), *cuius femina* (la Plaut) (cetățeană) etc. Cea de-a treia și ultima etapă a diferențierii de gen — între masculine și feminine — a constituit-o apariția și funcționarea moțiunii. Prin acest procedeu, genul feminin s-a diferențiat de cel masculin cu ajutorul unui anumit număr de sufixe (din ce în ce mai mare în latina tîrzie). Realizată derivațional, moțiunea s-a răspîndit, fiind un procedeu simplu și eficace, pe scară foarte largă în ambele variante ale latinei, atît în cea vorbită, cît și în cea cultă, modelul opoziției de gen la adjective (tipul *bonus* — *bona*, *altus* — *alta*) contribuind în cea mai mare măsură la consolidarea diferențierii. Substantivele, posedînd același radical (lexical), dar deosebindu-și formele masculine de cele feminine prin intermediul unor sufixe productive, se numeau substantive mobile, de exemplu: *equus* (cal) — *equa* (iapă), *gallus* (cocoș) — *gallina* (găină), *filius* (fiu) — *filia* (fiică) etc. Acest fapt a determinat să se vorbească despre mobilitate, ca trăsătură de diferențiere a genului.

Terminația silabelor: și acesta se termină în *-us* și acela în *-us*: *aptus*, *doctus*. Felurile penultimelor consoane: două consoane are acest cuvânt *doctus*: *c* și *t* și cuvântul *aptus* are două consoane *p* și *t*; prin urmare, două sînt consoanele în acest lexem și în acel lexem sînt tot două consoane. Apoi după cantitatea silabei: scurtă este silaba *-us* în cuvântul *doctus*, scurtă este și în cuvântul *aptus*. De aceea se declină în mod asemănător:

nom.	<i>hic doctus</i>	<i>hic aptus</i>
gen.	<i>huius doct</i>	<i>huius apti</i>
dat.	<i>huic docto</i>	<i>huic apto</i>
ac.	<i>hunc doctum</i>	<i>hunc aptum</i>

și după ordine toate cazurile sînt asemănătoare” (Keil 1857: V, 1, 198). Acest algoritm determina prezența analogiei în cuvinte. Întrucît există foarte puține traduceri din gramaticile vechi latine, ni se pare, întemeiată intenția de a selecta și un exemplu care determina lipsa analogiei. De pildă, cuvintele *lepus* (iepure) și *lupus* (lup) nu sînt asemănătoare: după determinarea asemănărilor la nivelul categoriei, comparației, numărului, cazului, structurii, terminației, întîlnim un singur dezacord la categoria genului și nu în diferențierea genului propriu-zis, căci și cuvântul *lupus* și cuvântul *lepus* sînt de genul masculin: *hic lupus*, *hic lepus*, ci la categoria mobilității genului. Cu alte cuvinte de la *lupus* putem forma *lupa* (lupoaică), dar de la *lepus*, *lepa* – nu. Conform celor expuse mai sus că lexemele ar trebui să fie asemănătoare după toate categoriile, fără excepții, reiese că *lepus* și *lupus* nu sînt asemănătoare și, prin urmare, s-au declinat diferit²⁴.

Sintetizînd cele expuse mai sus, putem conchide că în antichitate analogia era considerată o *proporție* care generează șiruri (paradigme, cuvinte) paralele (asemănătoare). Opiniile prezentate sînt încercări de a defini analogia prin substanță, și nu prin formă²⁵. Și, după cum remarca L. Hjelmslev, ele sînt mai mult sau mai puțin echivoce, mai mult sau mai puțin impresioniste (apud Frâncu 2000: 25). Mai mult: acest fapt se pare că determină și dificultatea evidențierii unor taxonomii ale fenomenului. Dacă

²⁴ Cu privire la acest exemplu, vezi, bunăoară, fragmentul din lucrarea lui Pompeius: „Ut puta *lepus* et *lupus*, in ista omnia consentiunt, una re tantum fiunt dissidentes. Ceterum *lupus* qualitatis appellativae, et illud similiter* corporale: comparationem non recipit *lepus*, nec illud comparationem recipit *lupus*: casus nominativus, figura simplex, numerus singularis, idem exitus, *lepus*, *lupus*: eadem consonantes: una est illic consonans et illic una est consonans: eadem ratio temporum; brevis est illa, et illa brevis est. et *lepus* declinamus *hic lepus*; *huius leporis*, *huic lepori*; *hic lupus*, *huius lupi*, *huic lupo*. Genus: *hic lupus* dicimus et *hic lepus*; sed unum discrepat, mobilitas, quam diximus esse servandam, *lupus* facit *lupa*, *lepus* non facit *lepa*. Discrepavit in genere, et propter discrepantiam generis mutata est declinatio. Ergo est quod dixit, nomina ad omnem similitudinem esse declinanda. Ceterum si una res defuerit, scire debemus quoniam non stat ratio declinationis” (apud Keil, V, 198) („De exemplu, *lepus* și *lupus* se deosebesc printr-un singur fapt. Cuvîntul *lupus* are calitatea de apelativ și celălalt cuvînt în mod asemănător* și după aspect, formă la fel: cuvîntul *lepus* nu admite comparația, nici cuvîntul *lupus* — nu are grade de comparație, cazul nominativ, forma simplă, la numărul singular, aceeași terminație la ambele lexeme *lepus* și *lupus*; aceleași consoane: repartizarea consoanelor după locul în cuvînt este aceeași; aceeași cantitate a silabelor: în cuvîntul *lepus* e scurtă și în cuvîntul *lupus* este scurtă. Genul: noi zicem *hic lupus* (acest lup) și *hic lepus* (acest iepure), dar este un dezacord, mobilitatea, despre care zicem că trebuie să fie supravegheată: de la lexemul *lupus* se formează *lupa* (lupoaică), iar de la *lepus* (iepure) nu formăm *lepa*. Prin urmare, se deosebesc după gen și din cauza discordanței genului a fost schimbată declinarea. Substantivul *lepus*, se declină prin urmare, c. nom. *hic lepus*; c. gen. *huius leporis*; c. dat. *huic lepori*; iar cuvîntul *lupus*: c. nom. *hic lupus*; c. gen. *huius lupi*; c. dat. *huic lupo*. Altfel spus, numele trebuie să fie declinate în mod asemănător numai dacă există o asemănare totală: dacă, cel puțin, o caracteristică din cele menționate a fost diferită, noi trebuie să știm că nu are paradigma declinării la fel”).

²⁵ Folosim termenii de *formă* și *substanță* în accepția pe care le-a dat-o L. Hjelmslev.

pornim de la teza lingvistului danez că „sarcina lingvisticii constă în a cerceta forma, cercetarea substanței trebuie să intre inevitabil în sfera de preocupări a altor științe” (Hjelmslev 1967: 157), atunci punctele de vedere ale romanilor și grecilor deopotrivă sînt explicabile: fenomenul a fost descoperit, mai întîi, în matematică, apoi în filozofie și mult mai tîrziu a fost aplicat în lingvistică. Prin urmare, definirea lingvistică a fenomenului a fost rezultatul interferențelor științelor.

Bibliografie

- Boissier, Gaston, *Cicero și prietenii săi*, Editura Univers, București, 1977.
- Caesar Caius Iulius, *Omnia opera, quae extant*, vol. IV, Colligebat Nicolaus Eligius Lemaire, Paris, 1822.
- Cicero Marcus Tullius, *De oratore*, Editura Casei Școalelor, București, 1925.
- Cicero Marcus Tullius, *Opere alese*, vol. I-III, Editura Univers, București, 1972.
- Costa, Ioana, *Fonetica istorică latină*, Editura Universității, București, 2003.
- Frâncu, Constantin, *Conjunctivul românesc și raporturile lui cu alte moduri*, Casa Editorială „Demiurg”, Iași, 2000.
- Gellius Aulus, *Nopțile atice*, Editura Academiei Române, București, 1965.
- Graur, Alexandru/ Stati, Sorin/ Wald Lucia, *Tratat de lingvistică generală*, Editura Academiei Române, București, 1971.
- Grimal, Pierre, *Literatura latină*, Editura Teora, București, 1997.
- Hjelmslev, Louis, *Preliminarii la o teorie a limbii*, Centrul de cercetări fonetice și dialectice, București, 1967.
- Keil, Henric, *Grammatici latini*, vol. I-VII, Lipsiae, in Aedibus B. I. Teubner, 1857-1880.
- Mihăescu, Haralambie, *Analogie și anomalie. Cezar și Cicero în BIFR*, vol. VII, Iași, 1940, p. 149-164.
- Mihăescu, Haralambie, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, Editura Academiei Române, București, 1960.
- Quintilianus Fabius M., *Arta oratorică*, vol. I-III, Editura Minerva, București, 1974.
- Saussure, Ferdinand de, *Scieri de lingvistică generală*, Polirom, Iași, 2004.
- Varro Terentius M., *De lingua latina*, Lipsiae, in Aedibus B. G. Teubner, 1910.